

ВНЕСОК Є. ЗЯБЛОВСЬКОГО У ПІДГОТОВКУ ПІДРУЧНИКІВ ПІСЛЯ ОСВІТНЬОЇ РЕФОРМИ 1804 Р.

Статтю присвячено змісту підручників географії та статистики, які були підготовлені Є. Зябловським. Розглянуто чинники появи цих засобів навчання. Виявлено напрями їх еволюції, визначено позитивні та негативні риси.

Ключові поняття: географія, гімназія, училище, підручник, зміст, засоби навчання.

Основою для статті стало недостатнє висвітлення питань змісту підручників із географії та статистики першої половини XIX ст., які виступають важливим джерелом інформації про розвиток географічної освіти. Крім того, ці засоби навчання дають уявлення про природу, населення та господарство різних регіонів Росії того часу.¹

Питання становлення і розвитку шкільної географії та її забезпечення засобами навчання розглядалися в працях М. Баранського, А. Баркова, О. Борзова, В. Буданова, Л. Весіна, О. Івановського, В. Кістяківського, В. Корнеєва, Л. Мельничук, С. Поздняк, А. Сиротенко, О. Топузова, І. Шоробури. Зокрема, Л. Весін зробив історичний огляд підручників географії, виданих в період 1710–1876 рр. І. Шоробурою розглянуто період 1800–1864 рр., який вона характеризує в якості етапу формування елементів шкільної географічної освіти.

Мета статті – проаналізувати зміст підручників географії та статистики, які були підготовлені Є. Зябловським. Розглянути їх еволюцію впродовж трьох десятиліть, визначити позитивні та негативні риси.

На початку XIX ст. під тиском передової громадської думки в Росії реалізується політика освіченого абсолютизму, спрямована, зокрема, на створення державної системи освіти. У 1802 р. було створено Міністерство народної освіти, а в 1804 р. опублікований Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам. За ним основними типами навчальних закладів було визначено парафіяльні школи, повітові училища, гімназії, університети. Їх поява зумовила необхідність підготовки підручників із різних предметів.

У першій третині XIX ст. найбільшу кількість підручників із географії та статистики Росії підготував професор Санкт-Петербурзького педагогічного інституту, а згодом університету – Є. Зябловський. Уже у 1807 р. вийшли три його праці: “Новейшее землеописание Российской империи”, “Краткое землеописание Российского государства” та “Всеобщая география Российской империи”.

“Новейшее землеописание Российской империи” було підготовлене на замовлення Міністерства народної освіти. На думку автора історичного огляду підручників географії Л. Весіна, “ця географія складена досить докладно. Країна розглянута з усіх боків” [1, с. 110]. Основний зміст “Новейшого землеописання...” складається із чотирьох глав: “Про межі, розмір, води, якість землі, клімат і твори держави”, “Про кількість жителів, їх покоління, мови і віросповідання”, “Про вправи народні”, “Про державний герб, образ правління і

поділ держави на частини”. У першій главі, зокрема, подано описи багатьох географічних об’єктів Росії. При цьому їх докладність залежить від розміру і значення конкретного об’єкта. Прикладом досить ґрунтовного опису може слугувати Дніпро. Тут є відомості про географічне розташування та господарське використання річки (зрошення, судноплавство, сплав лісу); оцінено можливості судноплавства на різних ділянках (названі основні недоліки – мілини і пороги); включені відомості про найважливіші притоки [5, с. 14–16].

В описах переважають географічні відомості. Об’єкт, розташований у більш освоєній, європейській частині, значну увагу приділено їх господарському використанню. Водночас матеріал переважаний фактичними даними, не проведений відбір найбільш значущих об’єктів. Так, описано 40 річок, включаючи другорядні. При цьому розподілені вони без урахування розмірів або значення.

Деякі глави, наприклад “Роды земель и камней”, мають відверто довідковий характер: на восьми сторінках розміщена інформація про 36 мінералів і гірські породи [5, с. 50–57]. Такий характер викладу матеріалу не враховує психологічних можливостей учнів щодо його сприйняття.

У другій главі, крім кількості жителів, їх поколінь, мови і віросповідання, характеризуються окремі народи. Можна погодитись із думкою Л. Весіна, що “племінний склад мешканців розглянуто дуже докладно” [1, с. 110]. Відзначимо, що до “слов’янського племені” автор зараховує росіян, як народ пануючий в Російській державі та поляків, “що повсюди живуть в приєднаних від Польщі губерніях” [5, с. 92]. Про українців чи білорусів мова не йде.

Третя глава присвячена вправам народним (“упражнениям народным”). У четвертій основну увагу приділено характеристикам губерній і “областей, що їх не становлять”. Це вказує на переважання політико-адміністративного та номенклатурного матеріалу.

Таким чином, у підручнику подано матеріал про численні природні об’єкти Росії, її населення й господарство. Інформація переважно географічна, причому подані обидві її складові – фізико- та економіко-географічна. Описи найбільших географічних об’єктів досить докладні. Водночас вони сухі та переважані фактичними даними, що надзвичайно ускладнює вивчення курсу. Деякі розділи являють собою зібрання різнохарактерних, мало систематизованих відомостей. Недостатньо використовується генералізація з метою відбору найбільш значущих об’єктів. Це призводить до їх невиправдано великої кількості та надзвичайно коротких характеристик, як правило, позбавлених порівнянь, аналізу й узагальнень (зазвичай вказується географічне розташування, яке можна встановити за допомогою карти). Тобто автор часто обмежується формальним розташуванням об’єктів без урахування їх специфічних особливостей. Іноді спільно характеризуються об’єкти природи та продукти людської діяльності.

“Краткое землеописание Российского государства” – порівняно невеликий підручник, що складається із трьох глав. Він був виданий від Головного управління училищ, що свідчить про цільову аудиторію підручника. Л. Весін відзначає, що цей землеопис є скороченням “Новейшего землеописания Российской Империи” [1, с. 111]. Із цим можна погодитись лише частково: в “Кратком землеописании...” повністю відсутня глава, де розглянуто вправи народні, також немає частини параграфів, присвячених рослинам. Хоча кількість розглянутих

об'єктів зменшена (наприклад, замість 40 річок, розглянуто 25) [4, с. 4–10], підручник надзвичайно насичений географічними фактами і більше нагадує довідник.

У тому самому році Є. Зябловський видав “Всеобщую географию Российской империи” в трьох частинах. Змістовно вона багато в чому повторює попередні підручники. Незважаючи на це, більшість описів не дублюються і мають відмінності у викладенні інформації. Так, розглядаючи слов'янські народи [2, с. 2–3], крім росіян і поляків, автор окремо виділяє козаків. При цьому поділяє їх на вісім груп, серед яких малоросійські, бузькі та чорноморські.

Таким чином, більшість тем у підручниках, що вийшли в 1807 р., повторюються. Але в “Новейшем землеописании...” значно більше інформації і є окрема глава, присвячена “вправам народним”. Ілюстрації у підручниках відсутні, за винятком зображень гербів і мундирів у “Новейшем землеописании...”.

У зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин, на початку XIX ст. зростає інтерес до економіко-географічних відомостей. Поступово складовою географічної освіти стають курси статистики. З'єднати статистику і географію ще в кінці XVIII ст. зумів А. Бюшінг у своїй праці “Новое землеведение или общая география” (він кілька років працював у Росії). Зазначимо, що у той період під “статистику” розуміли всебічний опис держав. Є. Зябловський вважав, що “статистика є ґрунтовне пізнання дійсних визначних пам'яток певної ні є держави” [6]. У 1808 р. він видав працю “Статистическое описание Российской империи” в п'яти частинах, в якій було розглянуто багато географічних питань, включаючи фізичну і, особливо, економічну складову. Порівняно з підручниками географії в цій праці більше елементів аналізу й узагальнень. Але основний матеріал також є переліком фактичних відомостей. Частина інформації подано у вигляді таблиць, більшість з яких не стає засобом для подальшого аналізу. Зазначимо, що Є. Зябловський був представником державознавства школи Ахенвалля (Німеччина). Для неї характерне прагнення дати якомога більше описово-інформаційного матеріалу, за відсутності справжнього наукового дослідження.

Підручники Є. Зябловського не одноразово перевидавалися, при цьому автор розглядав нові (приєднані) території, і, за деякими виключеннями, оновлював статистичні дані. Відбувалися і більш важливі зміни. У 1810 р. вийшло “Землеописание Российской империи для всех состояний” в шести частинах. “Цей об'ємний землеопис, що складається з 2761 сторінок, не враховуючи великого вступу і алфавітного покажчика, є єдиним повним описом Росії” [1, с. 119]. Аналіз його змісту свідчить про те, що автор не тільки збільшив кількість розглянутих об'єктів, а і доповнив характеристики раніше описаних. У праці використано матеріали, зібрані російськими дослідниками і мандрівниками. Це дало можливість включити багато даних про природні умови країни. Важливо і те, що “Землеописание Российской империи для всех состояний” було першим університетським курсом географії Росії.

У 1822 р. як підручник для гімназій було видано “Землеописание Российской империи, Царства Польского и Великого княжества Финляндского”, а для повітових училищ – “Краткое землеописание Российской империи, Царства Польского и Великого княжества Финляндского”. Порівняно з виданням 1807 р. в “Землеописании Российской империи...” дещо змінена послідовність тем, не

розглянуто вправи народні (очевидно, це пов'язано з включенням їх описів у праці зі статистики); додані нові теми (зокрема, “Воздушные течения и доброта воздуха”), збільшено кількість розглянутих об'єктів, наприклад, річок. Відзначимо, що розглядаючи слов'янські народи автор вже за особливостями мови поділяє їх на великоросів і малоросів, а козаків зараховує до природних росіян [3, с. 455].

Останнє видання “Географии Российской империи” було здійснене в 1837 р. Воно майже повністю повторює “Краткое землеописание Российской империи, Царства Польского и Великого княжества Финляндского”, яке вийшло на 15 років раніше.

Висновки. Таким чином, Є. Зябловським було створено підручники для університетів, гімназій і повітових училищ. На першому етапі вони сприяли розвитку географічної освіти тому, що містили велику кількість відомостей про природу, населення і господарство Росії. Зберігаючи наступність, автор працював над удосконаленням своїх праць. Але їх еволюція не привела до якісних змін. Вона йшла за такими напрямками: збільшення кількості розглянутих об'єктів, ширше використання планів характеристик, уточнення наявних і збір нових даних про географічні об'єкти, видалення другорядних і помилкових відомостей, ширше використання даних дослідників і мандрівників, опис нових (приєднаних) територій. До позитивних рис можна зарахувати наявність розгорнутих характеристик окремих, найбільш значущих географічних об'єктів (наприклад, найважливіших річок). Водночас для його праць характерні шаблонність; сухий, номенклатурно-довідковий виклад матеріалу (у першу чергу, для коротких курсів); недостатня увага до порівнянь, аналізу й узагальнень; відсутність відгуку на актуальні праці західних географів (зокрема, К. Ріттера, який із 1817 р. почав публікацію своєї фундаментальної праці “Землезнавство відносно природи та історії людства”). Своїм завданням Є. Зябловський вважав “не випустити з уваги предмет, про який є відомості, і описати його в своєму місці” [7]. Тому, якщо перші його підручники мали прогресивне значення, то останні видання стримували розвиток географічної освіти в Росії. Зазначимо, що на подальше оцінювання його праць значною кількістю фахівців і суспільних діячів (здебільшого вкрай негативне) вплинуло те, що за своїми політичними поглядами Є. Зябловський був реакціонером.

У подальших дослідженнях необхідно розглянути інші засоби навчання географії першої половини XIX ст.

Список використаної літератури

1. Весин Л.О. Исторический обзор учебников общей и русской географии, изданных со времен Петра Великого по 1876 г. (1710–1876) / Л.О. Весин. – СПб., 1877. – 447 с.
2. Зябловский Е.Ф. Всеобщая география Российской империи: в 3 ч. / Е.Ф. Зябловский. – М. : Типография С. Селивановского, 1807. – Ч. 3. – 201 с.
3. Зябловский Е.Ф. Землеописание Российской империи, Царства Польского и Великого княжества Финляндского / Е.Ф. Зябловский. – СПб., 1822. – 591 с.
4. Зябловский Е.Ф. Краткое землеописание Российского государства / Е.Ф. Зябловский. – СПб., 1807. – 187 с.
5. Зябловский Е.Ф. Новейшее землеописание Российской Империи : в 2 ч. / Е.Ф. Зябловский. – СПб. : Типография И. Глазунова, 1807. – Ч. 1. – 342 с.
6. Зябловский Е.Ф. Статистическое описание Российской империи : в 5 ч. / Е.Ф. Зябловский. – СПб., 1808. – Ч. 1. – 207 с.

7. Никитин Н.П. К.И. Арсеньев и его роль в развитии экономической географии в России / Н.П. Никитин // Вопросы географии. – 1948. – Сб. 10. – С. 3–40.

Стаття надійшла до редакції 08.02.2013.

Стадник О.Г. Вклад Е. Зябловского в подготовку учебников после образовательной реформы 1804 г.

Статья посвящена содержанию учебников географии и статистики, которые были подготовлены Е. Зябловским. Рассмотрены причины появления этих средств обучения. Выявлены направления их эволюции, определены положительные и отрицательные черты.

Ключевые понятия: география, гимназия, училище, учебник, содержание, средства обучения.

Stadnyk O.H. E. Zyablovskogo contribution to the preparation of textbooks after the educational reform in 1804

The article is devoted the content of textbooks for geography and statistics, prepared by E. Zyablovskim. The reasons for the occurrence of these training tools. Identified areas of their evolution, there is a positive and negative features.

Key words: geography, high school, college, textbook, content, learning tools.